

CSEKE PÉTER

„Az igazság fölismeréséhez idő és elmélyedés kell”

József Attila vallomása az Erdélyi Helikon 1930-as ankétján

1.

Áprily elmenetele után Kuncz Aladár veszi át az Erdélyi Helikon szerkesztését 1929 augusztusában. Július 31-én arról tájékoztatja az egyetemes magyar irodalom lelkiismeretének tekintett Babits Mihályt, hogy kiszélesedő szellemi alapokra kívánja helyezni a folyóirat stratégiáját.¹ Tőle vár segítséget, hogy a lap az egész magyar irodalom műhelye lehessen. Az *Erdély az én hazám* szerzője abból a felismerésből indult ki, hogy a kisebbségi irodalom szócsövének – „már létfenntartó okból is” – egyetemes távlatokat kell keresnie.² Annyira várta Babits kéziratát, hogy mindössze hét-nyolc napot „adott” barátjának annak elkészítésére. Szeptember 2-án arra kéri, hogy legkésőbb öt napon belül adja postára a cikket. „Bízom benne – reménykedik –, hogy segítségemre leszel, mert tudom, hogy szíveden fekszik ez az ügy, amelynek, amíg megerősödik, addig van különösen szüksége arra, hogy támogasd.”³ Október 25-én újból rákérdez, hogy december elejére megkaphatja-e a kéziratot.⁴ Babits végül csak 1930 januárjára tudta megírni az *Európaiság és regionalizmus* című programadó tanulmányát,⁵ mert Osvát halála (1929. október 28.) után elsősorban a Nyugat szerkesztésének gondjai kötötték le.⁶

Kuncz az Erdélyi Helikon decemberi számában búcsúzott a Nyugat-szerkesztőtől. Az Osvát kezdeményezte tiszta irodalomeszmény továbbéltetésének reményével írta le: „A szükség ma nagyobb, mint bármikor, hogy az irodalmat a csődbe jutott világszemléletek és marakodó pártok befolyása alól kiszabadítsuk. És vigasztaló, hogy ez a felszabadító tendencia éppen az utóállamok magyar irodalmából indul ki, amelyben a kisebbségi sors megpróbáltatásain és tanulságain keresztül megtisztult a vizsálykodó magyar irodalom, s új, nagyszerű hivatást lát maga előtt.”⁷

E levelezéssel egy időben igyekezett felvenni a kapcsolatot „a világháború utáni idők neveltjeivel”, akikre már az Ellenzék irodalmi mellékletének szerkesztőjeként (1923–1929) is felfigyelt. Budapesti útjain pedig tudatosan igyekezett előkészíteni az irodalmi manifesztációnak szánt *Fiatalkor magyarok* ankétot.⁸ József Attilával is egy ilyen „szerző-toborzó út” során találkozhatott, írta – Illyés Gyulára hivatkozva – Kántor Lajos 1980-ban.⁹

Voltaképpen a magyar irodalom jövőjére kérdezett rá Kuncz, amikor vallomástételre kérte a harminc alatti fiatal írók nemzedékének tizenkét eminens tagját: a) miben látják a magyar irodalom jövőjét? b) miként kívánják kiépíteni az egyetemes magyar irodalmi kapcsolatokat? c) kikben látják irodalmi eszményeiket? A beérkezett válaszok ismeretében érvelése még nyomatékosabbá vált: „Sürgősen igyekezzünk közös alapot teremteni a szétszakadt irodalmi területek működésében, mert ha ezt elmulasztjuk, esetleg többé össze nem hozható divergenciák támadnak.”¹⁰

Olyan fiatal írókat tüntetett ki figyelmével, akikről a legtöbbet várta. Kolozsváron a Tizenegyek indulását megszervező Balázs Ferencről és Jancsó Bélától, a Pásztortűz-szerkesztő Dsida Jenőtől; Budapesten Hevesi Andrásról, Ignóus Páltól, Illyés Gyulától és József Attilától; Kassán Darkó Istvántól; Prágában Győry Dezsőtől; Újvidéken Csuka Zoltántól és Fekete Lajostól; a Bánságban Ormos Ivántól. Ha elolvassuk a szerkesztői bemutatásokat, kiderül, hogy ketten már egészen fiatalon az irodalomszervezésben tűntek ki (Balázs Ferenc, Jancsó Béla), heten lapszerkesztők voltak (Csuka

Készült a Kolozsváron tartott nemzetközi József Attila-konferencia (*Egy [közép]-európai... József Attila és a romániai kultúrák*, 2022. április 27–29.) szervezőinek felkérésére.

Zoltán, Darkó István, Dsida Jenő, Fekete Lajos, Győry Dezső, Hevesi András, Ormos Iván); külföldi tanulmányutakon járt, illetve külföldi egyetemeken tanult Balázs Ferenc, Győry Dezső, Hevesi András, Illyés Gyula, József Attila, Jancsó Béla, Ormos Iván. Ám ami a legdöntőbb: valamennyien megírták figyelemfelkeltő pályakezdő műveiket.

„Ezzel az egyetemes magyar irodalmi megnyilatkozással csak hangsúlyozni akarjuk azt – írja Kuncz az ankét témafelvezetőjében –, hogy a mai magyar irodalmi szellemnek nem elég csak a vele közvetlenül érintkező népek irodalmi életével s a nyugat-európai áramlatokkal bensőséges érintkezésben élnie, hanem feltétlenül szoros kapcsolatot kell az egyes utódállamokbeli magyar irodalmi területeknek egymás között és az anyaország irodalmával fenntartaniok. Így alakulhat ki egy bizonyos egyetemes magyar irodalmi szemlélet, amelyre a legfőbb célkitűzésekben: különösen a formák és a kritikai távlat kérdéseiben feltétlenül szükség van.”¹¹

2.

Miközben Kuncz kérdéseire töprengtek, vajon mit tudtak egymásról ezek a „szellemi szétdarabolt-ságban” élő fiatal írók? Viszonylag keveset. Ami biztos: Jancsó Béla és József Attila szegedi éveit éppúgy alkalmat kínáltak a kapcsolatteremtésre, mint a Bartha Miklós Társaság és az Erdélyi Fiatalok stratégiai együttműködése.

Hol találkozott József Attila Dsidával? Lisztóczy László irodalomtörténész egyik Dsidatanulmányában egy 1930. június 16-án kelt József Attila-levél hangvételéből és záróformulájából – az „Ölel rendelkezésre álló barátod” – arra következtet, hogy ismeretségük korábbi keletű. „Második mondatában személyes találkozásokra is hivatkozott, amelynek a körülményeit máig nem sikerült tisztázni a kutatásnak, s Kántor Lajossal (és Láng Gusztávval) együtt csak gyaníthatjuk, hogy Dsida egy számon nem tartott magyarországi utazásán futottak össze. A Dsida család győri ágának egyik leszármazottja, Dsida Ottó a családtagok elbeszéléseire hivatkozva azt állította, hogy a költő több alkalommal is fölkereste Győrben élő rokonait. Teljes bizonyossággal azonban csak az Erdélyi Helikon íróinak 1934-es magyarországi előadó körútja és az 1937-es nászút alkalmából lezajlott debreceni látogatásról tett említést. Dsida Jenő hagyatékában is csak erről a két látogatásról találhatunk adatokat.”¹²

Arról, hogy Jancsó Béla 1928 májusában hallgatta Győry Dezsőt, az Ady-ünnepségek dokumentumaiból értesülünk.

Dsida, Győry Dezső, Darkó István, Fekete Lajos a budapesti Híd (1927–1928) hasábjairól ismertették egymás alkotásait.¹³

2.1. A *hiány értelmezése* című könyvében Kántor Lajos valószínűnek tartja, hogy Jancsó Béla közelebbről ismerte József Attilát.¹⁴ A Jancsó-levelezés feltárása¹⁵ révén több olyan irodalomtörténeti „nyomjelre” bukkantunk, amelyekből elsősorban „szellemi találkozásokra” következtethetünk.¹⁶ Gondoljunk csak arra, hogy 1924 őszétől mindketten a szegedi Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem hallgatói voltak. József Attila a bölcsész-, Jancsó Béla az orvosi karon. József Attila nemcsak családtagjai és makói barátai rábeszélésére választotta Szegedet: ott élt Juhász Gyula, akit mesterének tekintett. Jancsó Béla először a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemre iratkozott be (1921-ben), de kiábrándítóan hatott rá az oktatás konzervatív szelleme. Szegeden viszont otthonosan érezhette magát, hiszen 1924-ben már mind ott tanítottak azok a kolozsvári egyetemi tanárok, akik nem tették le a hűségeskűt a román államnak. Ha Kolozsváron az önálló erdélyi irodalomteremtés heroizmusa tartotta lázban, Szegeden a Trianonnal szétszakított erdélyi és magyarországi irodalmi kapcsolatok „újrakötésére” vállalkozott. Felkeresi a Nyugat elődei közé számító holt napos Juhász Gyulát,¹⁷ ismeretséget köt az Alföld világát régészként is feltáró Móra Ferencsel,¹⁸ együttérzéssel hallgatja az „Adyért perelő” Szabó Dezső szegedi előadásait. Juhász Gyula költői pályájának negyedszázados jubileumán, amikor József Attila *A Kozmosz éneke* című szonettkoszorúját¹⁹ nyújtotta volt át ajándék gyanánt (1923 májusában), egyedül csak az erdélyiek képviselték az egyetemi ifjúságot, ők is mindössze négyen. Két esztendő múltán (1925 márciusában), amikor Szabó Dezső „a legnagyobb élő magyar költőnek” nevezte Juhász Gyulát, a Jancsó által újjászervezett Bethlen Gábor Kör már testületileg volt jelen a „hatalmas tömegben”.²⁰

Hogy József Attila köztük volt-e? Juhász Gyula emlékét idéző visszatekintésében Jancsó nem tér ki erre, Péter László viszont határozottan állítja, hogy személyesen is találkoztak. József Attila néhány fiatal költő véleményezését kérte tőle, amit a mester megtagadott.²¹ A visszautasítás ténye nem változtatott azon, hogy Szabó Dezső „gondolatvilágának a lenyomata” József Attila gondolkozásában megmaradjon – olvashatjuk Gróh Gáspár friss keletű monográfiájában. Hogy a szegedi találkozás Szabó Dezsőben is nyomot hagyott, arra ugyancsak ő hívja fel a figyelmet. Féja Gézára hivatkozva írja: „Asztalán ott volt József Attila neki dedikált kötete. Túl ezen: állítólag a *Segítség!* fiatal költőfigurájának megmintázásához József Attila alakját is fölhasználta.” Ha ezt tényként fogadjuk el, az azt is jelenti – olvashatjuk az idézett szövegrész folytatásában –, hogy verseit is nagyra becsülte: hőstét ugyanis mint az Ady utáni költészet legnagyobb tehetségét mutatja be.²²

Ha Jancsó Béla és József Attila személyes találkozásáról nem is tud az irodalomtörténet, a hagyatékában fennmaradt lapkivágatok alapján arra következtethetünk, hogy együttérzéssel követte a költő meghurcoltatását: az 1924 karácsonyára megjelent *Nem én kiáltok* című kötete egyes verseinek ügyészégi kálváriáját, illetve a *Tiszta szívvel* kapcsán kiobbant botrányt.²³

2.2. Az 1926-os esztendő a Nyugat révén kínálja az újabb párhuzamot. Osvát Ernő abban az évben figyel fel Jancsó Béla tehetségére, s jelenteti meg Berzsenyiről és Kemény Zsigmondról írt esszéit. Mikó Imre feljegyzései szerint ez időben – Németh László és Illyés Gyula mellett – tőle várta a legtöbbet.²⁴ József Attila neve feltűnő módon hiányzik ebből a sorból. A magyarázat ugyancsak a *Tiszta szívvel* című verssel függ össze, amelyet Osvát „túl nyersnek” ítélte, és visszautasított. Azt azonban nem akadályozta meg, hogy a később Bécsben kéziratban terjedő költeményt Ignotus egy versesztétikai tanulmányában még ugyanazon évben „visszalopja” a Nyugat hasábjaira mint a kötött, rímes vers korszerű példázatát.²⁵ Ez pedig aligha kerülte el a Nyugat törekvéseit kiválóan ismerő Jancsó Béla figyelmét.

2.3. 1928. május 19. és 20. között zajlott le a Kárpát-medencei magyar ifjúság nagy visszhangú Ady-ünnepe. „Az az ezer fiatalember, aki a Híd című folyóirat kezdeményezésére a budapesti, pécsi, debreceni, szegedi, továbbá a bukaresti, kolozsvári, prágai, brünni és pozsonyi egyetemekről mint [diákalakulatokból álló] rendezőség összegyűlt, kétségtelenül a szellemi elitje három ország magyar ifjúságának” – tájékoztatta Jancsó Béla az Erdélyi Helikon olvasóit.²⁶ „Sohasem felejttem el azt a napot, amikor 1928 májusában, a haladó magyar ifjúság Ady-ünnepe alkalmából (melyen Szabó Dezső tartotta beszédeit, köztük az első dunakonföderációs beszédét) a Kerepesi temetőben, Ady sírjának a megkoszorúzásakor, Juhász Gyula beszélt. Törékeny, ideges alakja lázban égett. [...] Arról beszélt, hogy belső megújulás nélkül, melynek Ady volt első halhatatlan hirdetője, semmiféle külső változás nem hoz megoldást a magyarnak.”²⁷

Az ifjúság programját Győry Dezső olvasta fel, aki ekképpen összegezett: „Bennünk a magyar Génusz új mozdulatokra készülődik, és dadogó szavaink már keresik a varázsigté...[...] Így indul el a magyar fiatalság a megújulás felé.”²⁸

„Méltóbban ünnepelhetni nem is lehetett volna Adyt – fűzte hozzá az Erdélyi Helikonban Jancsó Béla –, mint hogy sírjánál forduljon a jövő felé az öntudatos magyar ifjúság.”²⁹

Hogy József Attila ott volt-e az ünnepségen? Jancsó Béla nem említi, a költő 1925 és 1932 közötti éveit feldolgozó Tasi József sem talált erre vonatkozó adatokat. Arról viszont részletesen ír, hogy 1928 szeptemberének második felében – a Vágó Márta-szerelem válságba jutását követően – miként talál magára a Híd fiataljainak körében.³⁰

2.4. Az 1927 áprilisától 1928 májusáig megjelent Híddal eddig érdemben nem foglalkozott az irodalomtörténet-írás. „Hídat akarunk átalteni a megtörött rög, az elapadt idők és elszakadt szívek mélységei felett” – írta beharangozójában a színvonalas irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat szerkesztője, Csanády György, a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének (SZEFE) alapítója s a *Székely himnusz* közismert szövegírója.³¹ A folyóirat-kiadást kezdeményező SZEFE a csíki, gyergyói, háromszéki, udvarhelyi diákok egyesülete volt – Csanády, Csoma Jenő, Gergely Pál, Hajdu Dénes szervezésében.

Tasi József kutatásaiból tudjuk, hogy a Híd szerkesztői együtt laktak Gergely Pál Arany János utca 1. szám alatti (Budapest V.) főbérleti lakásában. Ide jött el József Attila 1928 kora őszén (való-

színűleg szeptember végén) Simon Andorral és Ladányi Imrével. A székely csoportosulás nemso-kára – József Attilával együtt – belépett a Bartha Miklós Társaságba (BMT).³² A költő hamarosan elő-adásokat vállalt, fellépett az Ady halálának 10. évfordulóján tartott ünnepeken, majd a Társaság röpiratának, az Új Magyar Földnek az 1929. február 18-i nagy visszhangú rendezvényén.³³ Csanády jó barátja, Tamási Áron volt a lap kolozsvári szerkesztője. Az ő közreműködésének köszönhető, hogy az erdélyiek közül megjelent a lapban szinte mindenki, aki számított – írja Spaller Árpád mű-velődéskutató 2021-ben –: Áprily, Bartalis, Dsida, Gulácsy Irén, Kacsó, Makkai Sándor, Szentimrei Jenő, Tompa, Reményik stb. Kós Károly folytatásokban közölte a *Varjú nemzetség* című regényes krónikáját. „Őket rövidesen a felvidékiek (Győry Dezső, Darkó, Tamás Lajos stb.), majd a délvidékiek képviselői (Fekete Lajos stb.) követték. Szerepelt Erdélyi József, Gulyás Pál, Kosztolányi, Móricz, Ju-hász Gyula, Szabó Lőrinc, Oláh Gábor. Az utóbbiak Ady-tanulmányokkal, illetve versekkel. [...] A fo-lyóirat nem ragadt le pusztán az erdélyi irodalom bemutatásánál, hanem szélesebb kitekintést is megkísérelt a többi elszakított terület irodalma, kulturális élete felé. Így lett a Híd állandó munka-társa Felvidékről Mécs László, Darkó István, Rácz Pál, Győry Dezső. A Bácskából Fekete Lajos költő és írói köre. A párizsi magyarokkal Ajtay Miklós, az Amerikába emigráltakal pedig Reményi József ápolta a kapcsolatot. Ugyanakkor a lap megszólaltatta a budapesti szellemi élet legjavát. A szerzők között szerepelt Ravasz László, Jancsó Benedek, Kodály Zoltán, Juhász Gyula, Szabó Lőrinc, Erdé-lyi József, Féja Géza, Németh Antal stb.”³⁴

2.5. Nemcsak a magányból való kitörés szerencsés kísérletét jelentette József Attila számára az a két esztendő, amit a Híd székely fiataljai között töltött – joggal tekinthető a nemzeti identitáskeresés termékeny korszakának is. A közös éneklésekben felderengő „kollektív éntudat”, a „székely pszi-ché” „tudatalatti valósága” meghatározó erejűnek bizonyult mind pályaképének kitágulásában, mind költői világának metamorfózisában. A költő lényegében akkor ébred rá „magyar voltára”, ak-kor tudatosodik benne – akárcsak párizsi éveit után Illyés Gyulában –, hogy ez együtt jár a társadalmi felelősség vállalásával is.

A *Nincsen apám, se anyám* 1929. február 7-én látott napvilágot. Augusztus derekán került Jancsó Béla kezébe, az Új Magyar Földből kért újabb példányokkal egyidejűleg. Minthogy az Erdélyi Helikon októberi számában mindkét kiadványról Szentimrei tollából jelent meg méltatás,³⁵ ez nyil-vánvalóvá teszi, hogy Szentimrei érdeklődését Jancsó Béla keltette fel a „csipkekönnyed költésze-tet” művelő „nagyon fiatal költő” harmadik kötete iránt.³⁶ (Az előző kötet meleg hangú Pásztortűz-beli bemutatását a *Hiány értelmezésében* Kántor Lajos valamelyik „József Attilánál idősebb” irodal-márnak tulajdonítja; Áprily, esetleg Reményik „kerülhet szóba”, de leginkább Kuncz, mivel Dsida Jenő csak 1930-tól tűnik fel szerkesztőként a folyóirat címlapján.³⁷

Szentimrei rövid recenziójának lényege: „Néhány hangjából az az érzésem támad, hogy Erdély-ből kellett elszármaznia, s mind beljebb, beljebb falom magam a könyvében. Senkire se hasonlító, üde frissességű talentum, kamaszosan hányaveti s egy-egy rátapintó szép szavával tudatalatti mélységekbe villant be. Fiatalember, aki fiatalon megtalálta a maga hangját, s a fiatalság tiszta da-lát énekl. Csakúgy perzsel a szerelme, s a lázadozásában van valami a fiatal kakasokéból. Nem osztályköltő. Az egész világ ellen szól a berzenkedése, amely őt kallódni engedi, mikor a szíve tele van kincsekkel. Csokonaira emlékeztet ez a gazdag kedély, s játékos hányavetiségében Tamási Áronra hasonlít, de más, mint az egyik, s más, mint a másik. Kézenfogva jár a természettel; egy vele, mint a földből fakadó fűszál. S formáiban valami új népdal születik, mely túl az elrontott, városivá mesterkedett népdalhangulatokon, őseire, a székely nótákra üt vissza.”³⁸

2.6. József Attila „barthás” korszakának (Tasi József) egyik jelentős – világréputációt – felfedezése: aki a magyarság szellemi vezetésére pályázik, annak a „magyar föld” nem lehet „terra incognita”. Is-mernie kell „ezer esztendő európai létünk” megszenvedett történelmi tapasztalatait és a nyugat-európai társadalomfejlődéstől eltérően alakult jelenbeli állapotát.³⁹ Ebben az összefüggésben ér-telmezhető az 1930. január 16-án Dsidának írt kulcsfontosságú levele is: „Ha sorsom fordulna im-már egy kissé, igaz örömmel néznék szét nálatok. Régi vágyam ez, ám Istenem nem juttat hozzá. Azt hiszem, tifeledek nem ösmernek eléggé annyira, hogy egypár hónapig, amíg körülnézhetek egész Erdélyben, megélhetést is találjak. Igazán fáj a szívem, hogy Bécsset és Párizst, bár újságot árulván, megjárhattam, de fajtám távolabbi rétjei felé út mégsem adatik.” Nem futó látogatásra ké-

szült, hanem több hónapi „körülnézésre”. Akkor már ismerte Szentimrei méltatását az Erdélyi Helikonból („Illyés Gyula, József Attila, Lakatos Péter Pál és Erdélyi József versei néha már túl is járnak az ígéret határán, és öröndetesen kész értékeket csillogtatnak meg”), akárcsak Jancsó Béla reflexióit az Erdélyi Fiatalok hasábjairól: „A Szekfű Gyula szerkesztette Magyar Szemlében *Elképzelte paraszt klasszicizmus* cím alatt cikk jelent meg. A pszeudogermán kultúrájú cikkíró a műköltészetet elébe helyezi a népköltészetnek, a népi művészetet pusztán az »úri« művészetek másolásának tekintti. Abszurd állításait József Attila nagyszerű tudományos felkészültséggel töri össze a néplélektan, a művészi alkotás pszichológiája és a sajátos magyar viszonyok beállításával, egyben a megérdemelt élességgel veri vissza a cikk mellé írt jegyzetben is megmutatkozó (megóvni az ifjúságot a nevetséges szocializmustól) tendenciát, amely még tudománytalan éretlenségeknek is helyet ad, ha annak iránya a szükségszerű magyar evolúciót gáncsolja, és a magyar élet fennálló szörnyű társadalmi gátlásait védi. A kiváló fiatal költő akkora szerves tudásról tett a cikkében bizonyosságot, hogy továbbfejlődése elé kétszeres érdeklődéssel kell néznünk.”⁴⁰

Jancsó Béla abban az évben Kolozsvárra várta – Fábíán Dániellel együtt – József Attilát, hogy a BMT programjának szellemében a Kárpát-medencei haladó magyar ifjúsági mozgalmak célkitűzéseit (Buday Györggyel, Fábíán Dániellel, Balogh Edgárral együtt) összehangolják. A *Ki a faluba* megjelenése (1930. május 20.) után Jancsó már József Attilát tekintette a BMT programalkotójának. Neki is szólt a szeptember 7-én megfogalmazott üzenet, jóllehet ebben még nincs nevesítve: „Remélem, hogy a most nem sikerült találkozást a télen (amikor Buday Gyurkának is lesz ideje) megtehetjük. Addig is, ha bármelyiketeknek alkalma van, gyertek le bármikor, ha rövid időre is; lakásról, kosztról gondoskodunk.”⁴¹

3.

Az Erdélyi Helikon ankétja olyan jövőtávlátba állította a Trianon utáni széthullásban megszólaló alkotók munkáit, amely elősegítette az egyetemes magyar irodalomszemlélet kialakulását, jóllehet annak idején a válaszok szerzői nem minden esetben adták tanújelét ilyen jellegű érdeklődésüknek. Kántor Lajos 1980-ban már az utókor értékszemléletével sommázott ekképpen: „Legtöbbjük olyan művet hozott létre, amely – legalábbis bizonyos periódusokban – az egyetemes magyar irodalom része, illetve a két világháború közötti romániai, csehszlovákiai és jugoszláviai magyar irodalom értékei közé tartozik (Balázs Ferenc, Jancsó Béla; Darkó István, Győry Dezső; Fekete Lajos). Néhányan, mint Győry Dezső, Csuka Zoltán, Dsida Jenő – a kisebbségi sors megfogalmazói vagy (műfordításaiikkal) a híd-szerep beteljesítői is lettek. S ahol a teljes életmű önmagáért beszél: Illyés Gyula és József Attila későbbi munkásságán belül ezek a problémák ugyancsak középpontba kerültek...”⁴²

3.1. A sokfelé szakadt magyarság életében Kuncz az egységesítő törekvéseket akarta felerősíteni, hogy az egyetemes magyar irodalom esztétikai princípiumai érvényesülhessenek – az európaiság jegyében. A folyamat jól nyomon követhető az ankét vallomásaiból, amelyek azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy milyen küzdelmet kellett folytatni az egyetemes magyar irodalmi kapcsolatok megteremtéséért.

Abból az alaphelyzetből indultak ki – a legnyomatékosabban ezt Darkó István és Csuka Zoltán fogalmazta meg –, hogy „a nemzetmentés szükségessége kényszerítette ki a kisebbségi irodalmak fellépését”; „[a]z idő és a kisebbségi sors közös célok elé állította az erdélyi, a szlovenszkoí, a délvidéki, sok tekintetben a magyarországi íróvárosakat”. „Arra van szükség – vonta le a következtetést Balázs Ferenc –, hogy tudomást szerezzünk egymás törekvéseiről, s egymásra legalább a nyomtatott szó közvetítésével hatással lehessünk.” De a kultúregység útja semmi esetre sem lehet a centralizáció – érvelt Jancsó Béla –, csakis a legöntudatosabb decentralizáció. Nem fogadható el a Budapesten szabadalmazott „egyetemesen magyar” lélektípus. Darkó István vallomásából is kiderül, hogy mérhetetlenül nehéz szellemi egységet teremteni a „centrális magyar irodalom és a maga erejéből, veritékkel, küzdelemmel megteremtett utódállamok magyar irodalma között”. Nehéz azért is – szögezte le Ormos Iván –, mert „az őszinte, értékelő, komoly kritika meghalt. Cimborakritika, reklámkritika, pártkritika van, s ilyen állapotok mellett egyrészt a közönség bizalma is megrendül az irodalom iránt, másrészt az író önfegyelmezettsége is ingadozásnak van kitéve.” Ezért mindenik

magyar nyelvterületen életbevágó az önmegtisztulás – hangsúlyozta Dsida Jenő. Erdélyben is, „mint fuldoklónak a friss levegőre”, olyan nagy szükség mutatkozik „egy emelkedett, alapos, ragyogóan sokoldalú kritikai szellem megteremtésére”. Az irodalomteremtés heroizmusának korszakában – főként a *Tizenegyek* (1923) frontáttörése után – Jancsó Béla azzal keltett feltűnést, hogy tolla nyomán a könyvkritika irodalomértelmezéssé kezdett nemesedni. Az Előre, a Vasárnapi Újság, az Újság, az Ellenzék hasábjain megteremtette az emelkedett kritikai szellem igényét – a baráti méltatással szemben. Meggyőződéssel vallotta ugyanis, hogy az erdélyi irodalmat „a nemzeti szellem és az erkölcsi törvény két karjának kell átölelnie”.⁴³

3.2. „A kisebbségi író kapocs az uralkodó többség irodalma és kultúrélete felé is, de egyúttal az a véna, amelyen át a másik ország és minden ország minden kisebbségének friss vére beléje és rajta keresztül a saját kisebbségébe áramlik.” Csuka Zoltán 1930 januárjában kifejtett nézeteivel Jancsó Béla hét év múlva találkozik újra. Az 1937 februárjában kirobbant *Nem lehet vitából*⁴⁴ tudja meg, hogy a helikoni ankét idején még Jugoszláviában élő költő, szerkesztő, műfordító 1933 augusztusában Erdélyre költözött, ahol még ugyanazon év októberében megindította a magyar nyelvterületeket szemlélő Láthatárt. Kossuth, Ady, Bartók és Németh László szellemében akart hivatni „a négy égtáj felé hullott magyarság szellemi életében, s ezzel párhuzamosan [...] az egymás mellett élő népek kulturális életében is”.⁴⁵ Ő maga a vitából azt a következtetést vonja le, hogy „a mai kisebbségi életformán javítani kell, és pedig nemcsak a kisebbségi nemzetrészek érdekében, hanem a többségi népek érdekében is [...], mert Európa majd minden nemzete bizonyos részében kisebbségi vagy többségi, és így a kérdés megoldása egyetemes európai érdek”.⁴⁶

Jócsik Lajosnak köszönhető Jancsó újabb találkozása az *Új arcú magyarok* emblemikus költőjével. Az *Iskola a magyarságra* (*Egy nemzedék élete húszéves kisebbségben*, Érsekújvár, 1939) és az *Idegen igában* (*Húsz év cseh uralom alatt*, Budapest, 1940) szerzője két versrészletet is idéz a „vox humana poétájától”. Előbb a „valóság előszelének” tekintett költői sejtést iktatja szövegébe (*Ha egyszer elfogyunk*), majd az új életforma-keresés hangját idézi (*Repülővel a Dunántúlon*).⁴⁷

3.3. A szétdaraboltsággal járó lelki különfejlődést az egyetemes magyar irodalom értékérvényesítése hivatott áthidalni – ez az alapmotívuma az esztétikai jellegű fejtegetéseknek. A magyarság lelki és szellemi kincseinek összefoglalásával és dokumentálásával a cél „lelki egyensúlyunk visszaszerzése” befelé és „európai értékünk kinyilvánítása” kifelé – érvel Darkó István –, ami csak is korszerű eszközökkel történhet. Olyan körülmények között, amikor „a két nagy szellemi világáramlat – „az individualizmus és kollektívizmus” – szembenállása „görcsbe szorítja” a lelket. Ettől a görcstől kellene megszabadítani az eljövendő fiatal alkotókat, hogy könnyedén merjék azt írni – fejtette ki Dsida –, ami „modern, haladó és korszerű”. Axiomatikus tömörséggel folytatta: „A szép mindig korszerű. A cselekedet nem mindig irodalom, de az igazi irodalom már magában véve is mindig cselekedet.” Álláspontja némiképp megelőlegezi Benedek Marcellnek a *Vallani és vállalni* vitából levont következtetéseit. „A kritikus rossz szolgálatot tesz az irodalomnak, ha a szándéktól elragadtatva nem veszi észre a megvalósítás gyöngéit. Mert a »vállalás«, a »cselekedet« szépsége még nem jogosítja fel az írókat arra, hogy »művészi kötelességeit kényelmesebben fogja fel«.”⁴⁸ „Annál is inkább – tette hozzá a világirodalom nagyjait fordító neves esztéta –, mivel a jelen problémáinak is »megvannak (nagyon is megvannak) a maga örök emberi elemei; ebben a témakörben is lehet halhatatlan és az egész világhoz szóló művet alkotni«.”⁴⁹

Hogy Dsida felfogása mennyire közel állt Kuncz Aladáréhoz, Babitséhoz és Jancsó Béláéhoz, az az irodalom jövőjéről kifejtett véleményéből is kiderül: „Mindenekelőtt hittel hiszek Erdélyben. Ebben a szabad szellemet, humánus sugárzó földben látom a jövő magyar irodalmának kovászatát.” Egyikük sem az európai kultúra utánzatára gondolt, hanem egy sajátosan magyar kultúra megteremtésére.

„Azt hiszem, az idegen nyelvű irodalomból többet merítettem, mint a magyarból – jelentette ki Illyés. – De ezektől is csak bátorságot, művészi lehetőséget tanultam.” Amikor Kuncz felkérését megkapta, bevallása szerint még nem ismerte az erdélyi irodalmat. Annál mélyebben Balassit, Berzsenyit, Petőfit, Kemény Zsigmondot, Adyt – akárcsak Jancsó Béla. A továbbiakban Babits, Füst Milán, Gellért, Tóth Árpád, Szép Ernő, Kassák következnek; a hozzá közel álló kortársak közül pedig Erdélyi Józsefet, Déry Tibort, Szabó Lőrincet, Berda Józsefet, Fodor Józsefet és József Attilát említi

szeretettel. Illyés egész nemzedéke lelkiállapotát fejezi ki, amikor azt írja, hogy tanúja volt „egy ország morális és fizikai szétbomlásának, a legnagyobb emberi ideák elbukásának”; látta, hogy „a romokon hogyan és kik akarnak egy új ideológiai közösséget, erkölcsöt, hitet, nemzetet építeni”. A jövőt illetően párizsi tapasztalatai alapján is szkeptikus, de nem reménytelen: „Ha van valami, ami iránt még bizalommal viseltetem: az csak olyasmi lehet, ami még erjedő állapotban van valahol messze, aminek még csak a kontúrajait vélem látni.”

3.4. „Ki menti át Nyugat civilizációját mint eszközt egy születő új emberiség számára? Kiből indulhat ki a kiszáradt Európának új lelke? Ki teremtheti meg az egyensúlyt Nyugat öncélú és öngyilkos civilizációja és Kelet öncélú és sokszor emberellenes lelkisége között? A lélek és a test között az egész ember egységét ki állítja vissza? Ki fogja össze új emberhittel az emberiséget és új mindenségi hittel a Kozmoszt?” Ez foglalkoztatta ez időben Jancsó Bélát.

A *Kozmosz éneke* című mesterszonettel⁴⁹ 1923-ban mesterét, Juhász Gyulát köszöntő József Attila 1929 végén az értékek univerzumára figyelte: „engem az [...] értékekért hoztak a világra”. A félmondat azt a rövid periódust juttatja eszünkbe, amit a költő a Híd folyóirat székely fiataljainak körében töltött 1928–1929-ben. Amikor Kuncz a magyar irodalom hivatásáról kérte véleményét, már vallomásra érett volt az állásfoglalása: „az igazság fölismeréséhez idő és elmélyedés kell”. „A napi gondok sokaságát kell megtrikítani – folytatta –, hogy a művészetnek s az igazság megismerésének életértelmű örömét mindenki szívéig szíhassa, mint a levegőt. Amit írok, ezért írom. Költészetet a költészetért, igazságot az igazságért, értéket az értékért. Ennél több nincs, mást nem vállalhatok semmiféle szándék jegyében, és ezt is csak véges voltomhoz mérten teljesítem. Hozzáteszem: 1929-ben Magyarországon.”⁵⁰ Az 1937 februárjában írt ars poeticájából úgy tudjuk, hogy pályája alkonyán „A mindenséggel mérd magad” távlatából szemlélte a „való világot”.

„Élt, szeretett és meg fog halni” – ekképp indította egyébként helikoni vallomását. A költői részletezést 1936 végére „halasztotta”, s a *Kész a leltár* című létösszegző költeményében a jól ismert sorral fejezte be: „Éltem – és ebbe más is belehalt már.” Ha csak ez a tizenhét verssor született volna meg az ankét utóhatásaként, az is az életmű nagy nyereségének számítana. De ez a konkrét élettényeken felülemelkedő hitvallás József Attila versesztétikai nézeteire is ráirányítja a figyelmünket: „Hiszek a tiszta észben, aminthogy mindenki hinne benne, ha véle élni nem volna fáradságos. A tiszta költészetben, mert ő teremtette meg azt a közösséget, amely a társadalom antagonizmusa fölött derűs erő, valóságos egész és mennyei egészség. A tiszta szellemben, amelynek szabadsága korlátlan...” Az 1928-ban publikált *Társadalmi lexikon* számára készített feljegyzésében így írt önmagáról: „Költői jellemzője: Tiszta és tökéletes forma.”⁵¹ Az Erdélyi Helikonból idézett szövegrész – és más hasonló megnyilatkozások – alapján Tverdota György arra a következtetésre jutott, hogy a poésie pure vonzása ugyanolyan változásokat eredményez József Attila költészetében, mint Mallarménál. „1928-ban és 1929-ben a politikai ihletnek félelmetes rivalisa akadt költészetében: a poésie pure vonzása. A tiszta költészet elve azonban nemcsak a közéleti költészetet szorította háttérbe egy ideig, hanem poétikai vonatkozásban a szürrealizmusnak is ellenlábasa volt.”⁵²

Ebben a periódusban a művészi tudatosság hasonló jegyeit figyelhetjük meg József Attilánál és Dsidánál. „A művészetnek s az igazság megismerésének életértelmű örömét mindenki szívéig szíhassa, mint a levegőt” – óhajtotta József Attila. Alighanem ebből a belső sugallatból született meg 1935-ben a költő örök érvényű igazságokkal szembeálló, nagy gondolati ívű költeménye, a *Levegőt!* Magányos házitanító korszakában (1928–1929) Dsida „véghetetlen szellemi restség” közepette élt Abafáján, és azzal vigasztalta magát: „ha már nincs műveltség és művészet, legalább félműveltség és dilettantizmus sincs”. Aztán az olvadó hó, a zsendülő fű, a tavaszi meleg, az erdőjárás, a friss levegő újra meghozta íráskedvét, és huszonkettedik születésnapja (május 17.) után már így számolt be lelki egyensúlyáról Kacsó Sándornak: „úgy érzem, hogy az Isten tenyerén élek és akaratától függök”.⁵³ Akkor már tudta, hogy újra visszakerül a Pásztortűz szerkesztőségébe, ahol alkalma nyílik az igényei szerinti kritikai szellem érvényesítésére. Erre utal vallomásában, amikor azt írja, hogy arra „nagyobb szükségünk lenne, mint a fuldoklónak a friss levegőre”. Nem kétséges, hogy a „levegő-motívum” ihletadó volt a *Huszonkettedik tavaszom közeledik* című Dsida-költemény megszületésében: „A hegyeken is olvad a hó, a zsendülő / fű szaga fűrösztli nyugodt mosolyomat. / S messziről suhogva, borzolt fehér tollakkal / huszonkettedik tavaszom közeledik.”⁵⁴

Jancsó Béla szerint a művészi tudatosság elválaszthatatlan az ösztönösségtől, pontosabban a kollektív tudatalatti megismerésétől. Az irodalom és a művészet feladatát az ősi magyar néplélek keresésében és annak ösztönös kifejezésében látta. „Tudatosan át kell kutatni a magyar néplélek egész területét ebből a szempontból – írja „program-ajánló” eszmefuttatásában –, és az eredményt át kell itatni tudományt, művészetet és a kultúra minden ágát. E téren a decentralizáció útja a legsajátosabb színek felé vezet...” Tamási, Nyirő és Kacsó Sándor művészi útkeresésében a székely néplélek releváns jegyeit – „az Egyetemes Élet székely szavát” – fedezte fel, írói pályájuk kibontakoztatásáért Erdélyben alighanem ő tette a legtöbbet. Bizonyosság rá a szövegei újrafelfedezésének számító *Érték, erkölcs, közösség*⁵⁵ című idei Kriterion-kötet. Ami alapul szolgálhat ahhoz, hogy Jancsó Béla majdani monográfusa József Attila „székely periódusának” értékszempontjait egybevesse Jancsó Bélának a székely irodalomról kifejtett nézeteivel.

3.5. Ez a mikrofilológiai kutatásokon alapuló gyűjtemény azt is dokumentálja, hogy Jancsó Bélát mennyire megrendítette József Attila mesterének, Juhász Gyulának halálhíre. Az Erdélyi Fialokban megjelent Juhász-tanulmányát⁵⁶ vélhetően akkor írta, amikor a szárszói tragédia híre eljutott Kolozsvárra.

Az 1930-ban indult folyóirat az erdélyi értelmiségnevelő műhely szerepét töltötte be. Nem köztölt például verseket, széppózái alkotásokat; feladatának tartotta viszont az irodalom és művészet örökbecsű értékeinek a megismertetését a középiskolák padjaiból frissen kikerült – önhibájukon kívül alulképzett – főiskolai és egyetemi hallgatók körében. Jancsó Béla tehetséggondozó felelősségvállalásának szép példája, hogy 1937 végén egy másodéves egyetemi hallgatót kért fel a József Attila-nekrológ megírására, akinek akkoriban gyakran jelentek meg versei a Brassói Lapokban, az Ellenzékben, a Független Újságban, a Pásztortűzben, és akiről azt is tudta, hogy behatóan ismeri József Attila életútját, költészetének „állomásait”. Ádám Zsigmond utalt a József Attila-i „hiszek-egyre” („Hiszek a tiszta költészetben”), írása végén pedig ekképpen összegzett: „Sok mindent látott változatos életében. Keresztülcsavarogta Szegedet, Pestet, Párizst, Bécs utcáit, a társadalmi rétegeket, volt rikkancs, hajóinas, kenyeres, borfiú, mezei napszámos, fahordó, bélyegárus, kifutó, kövezőinas, házitanító, bankhivatalnok, műfordító, vásárcsarnoki kisegítő, magyar–francia levelező, tanárjelölt s a Szép Szó egyik szerkesztője. Most költő csak. Kanyargós, külön ösvényen elindult Kosztolányi s Juhász Gyula felé.”⁵⁷

JEGYZETEK

¹ POMOGÁTS Béla, *Kuncz Aladár*, második – javított és bővített – kiadás, Kriterion, Kolozsvár–Bukarest, 2001, 146.

² Kuncz Aladár levele Babits Mihályhoz. Cluj–Kolozsvár, 1929. július 31. *A Helikon és az Erdélyi Szépművészeti Céh Levelesládája (1924–1944)*, I, közléteszi Marosi Ildikó, Kriterion, Bukarest, 1979, 178–179.

³ *Uo.*, 201–202.

⁴ *Uo.*, 217–218.

⁵ BABITS Mihály, *Európaiság és regionalizmus*, Erdélyi Helikon, 1930/1, 2–6.

⁶ Babits 1929 decemberében vette át Mórizzal a Nyugatot.

⁷ Kuncz Aladár, *Osvát Ernő*, Erdélyi Helikon, 1929/12, 800–805.

⁸ *Fiatl magyarok. Vallomások és vélemények a magyar irodalom hivatásáról*, Erdélyi Helikon, 1930/1, 21–35.

⁹ KÁNTOR Lajos, *A hiány értelmezése. József Attila Erdélyben*, Kriterion, Bukarest, 1980, 125.

¹⁰ *Uo.*, 217–218.

¹¹ *Fiatl magyarok*, i. m., 21.

¹² LISZTÓCZKY László, *A vadvirág és a liliom. József Attila és Dsida Jenő barátsága = Uő, A költő feltámadása. Tanulmányok Dsida Jenőről*, Dsida Jenő Baráti Kör, Eger, 2008, 50–66.

¹³ Lásd SPALLER Árpád, *Szellemi átjáró. Erdély irodalma Magyarországon a HÍD című folyóiratban. Tanulmányok, elemzések, dokumentumok*, Erdélyi Szövetség, Budapest, 2011, 20–22.

¹⁴ KÁNTOR, i. m.

¹⁵ Lásd: *Jancsó Béla levelezése I. (1919–1930)*, gond. CSEKE Péter, Kriterion, Kolozsvár, 2014; *Jancsó Béla levelezése II. (1931–1934)*, 2016; *Jancsó Béla levelezése III. 1935–1940*, 2019.

¹⁶ Lásd: *Jancsó Béla levelezése I.*, 179., 193., 195., 201., 202., 242., 248., 260., 334., 340., 365., 367., 393.; *Jancsó Béla levelezése II.*, 16., 41., 56., 58., 167.

¹⁷ Juhász Gyulával kapcsolatos emlékeit lásd JANCsó Béla, *Érték, erkölcs, közösség. Esszék, tanulmányok, jegyzetek*, gond., bev. CSEKE Péter, Kriterion, 2021, 380–387.

- ¹⁸ Jancsó Béla ébresztette fel Móra érdeklődését az erdélyi irodalom iránt.
- ¹⁹ Vö. TVERDOTA György, *A Koszmosz éneke. József Attila szonettkoszorúja*, Jelenkor, 2020/10, 1118–1130.
- ²⁰ Lásd JANCÓSÓ, *Érték, erkölcs, közösség, i. m.*
- ²¹ PÉTER László, *Szabó Dezső Szegeden*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1963/1, 72–86. Lásd még József Attila 1925. május 3-án Márer Györgynek írt levelét: *József Attila válogatott levelezése*, gond. FEHÉR Erzsébet, Akadémiai, Budapest, 1976, 79.
- ²² GRÓH Gáspár, *Szabó Dezső. Kivezetés az irodalomból*, MMA, 2020, 156–157.
- ²³ Jancsó Béla szegedi éveiben olvasója volt mind az „inkriminált” verset leadó Szeged című lapnak, mind a József Attila elleni támadásokat elindító Szegedi Új Nemzedéknek.
- ²⁴ MIKÓ Imre, *Jancsó Béla irodalmi hagyatéka = JANCÓSÓ Béla, Irodalom és közélet. Cikk, esszé, tanulmányok*, Kriterion, Bukarest, 1973, 12.
- ²⁵ IGNOTUS, *Vers és verselés*, Nyugat, 1926/18.
- ²⁶ JANCÓSÓ Béla, *Szabó Dezső beszédei a magyar ifjúság Ady-ünnepén*, Erdélyi Helikon, 1928/2, 155–156. Ua.: JANCÓSÓ, *Érték, erkölcs, közösség, i. m.*, 219–222.
- ²⁷ JANCÓSÓ Béla, *Juhász Gyula*, Erdélyi Fiatalok, 1937/II, 14–16. Ua.: JANCÓSÓ, *Érték, erkölcs, közösség, i. m.*, 380–387.
- ²⁸ TASI József, *József Attila és a Bartha Miklós Társaság*, Ecriture-Galéria, Budapest, 1995, 43–45.
- ²⁹ JANCÓSÓ, *Érték, erkölcs, közösség, i. m.*
- ³⁰ TASI, *i. m.*, 43–45.
- ³¹ A folyóirat felelős szerkesztője és kiadója Hajdu Dénes volt, előállításának költségeit – családi örökségből – Gergely Pál fedezte.
- ³² Az 1925-ben alapított BMT elnöke Asztalos Miklós (1899–1986) volt. A Társaság Ady, Móricz és Szabó Dezső szellemében dolgozott.
- ³³ TASI, *i. m.*, 43–45.
- ³⁴ SPALLER, *i. m.*
- ³⁵ SZENTIMREI Jenő, *Fiatal magyarok*, Erdélyi Helikon, 1929/10, 645–647.; Uő, *József Attila versei*, Erdélyi Helikon, 1929/10, 649.
- ³⁶ Kántor Lajos Kuncz Aladárra „tippelt”. Lásd KÁNTOR, *i. m.*, 25.
- ³⁷ Uo., 24–25.
- ³⁸ SZENTIMREI, *i. m.*, 649.
- ³⁹ JÓZSEF Attila, *Magyar Mű és Labanc Szemle*, Új Magyar Föld III., 1930. jan.–márc., 62–71.
- ⁴⁰ JANCÓSÓ Béla, *Új Magyar Föld III. = Uő, Érték, erkölcs, közösség, i. m.*, 585–586.
- ⁴¹ Jancsó Béla levele Fábián Dánielnek. Kolozsvár, 1930. szept. 7. *Jancsó Béla levelezése I. (1919–1930)*, 332–334.
- ⁴² Kántor, *i. m.*, 53.
- ⁴³ JANCÓSÓ Béla, *Makkai Sándor püspök a kisebbségi kultúra világhivatásáról*, Újság, 1927. márc. 10.
- ⁴⁴ Lásd CSEKE Péter, *Nem lehet? – Lehet (1937–1987) = Uő, Borongós ég alatt. Sajtótörténeti tanulmányok (1980–2014)*, Nap, Budapest, 2015, 181–205.
- ⁴⁵ Vö. PÉTER László, *A Láthatár repertórium*, Élet és Irodalom, 1986/46.
- ⁴⁶ CSUKA Zoltán, *Hogyan lehet?*, Láthatár, 1937/3, 97–98. Ua.: *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*, vál. CSEKE Péter, MOLNÁR Gusztáv, előszó CSEKE Péter, utószó, jegyz. MOLNÁR Gusztáv, Héttorony, 1989, 168–169.
- ⁴⁷ JÓCSIK Lajos, *Szemtől szembe a kisebbségi kérdéssel = Nem lehet, i. m.*, 215–220.
- ⁴⁸ BENEDEK Marcell, *Cselekedet*, Erdélyi Helikon, 1930/8, 631–632. A vita tanulságainak értelmezését lásd KÁNTOR Lajos, *Vallani és vállalni. Egy irodalmi vita és környéke (1929–1930)*, Kriterion, Bukarest, 1984.
- ⁴⁹ Lásd Tverdota György értelmezését: „Ami az ember számára lényeges, azt továbbra is a belső világban kell keresni. Ha az impulzusok a külvilágból erednek is, a lényegesség szintjére a belsővé tételnek köszönhetően léphetnek. A szonettkoszorút ez az introspekció, a belső világ felé fordulás uralja.” Jelenkor, 2020/10, 1118–1130.
- ⁵⁰ JÓZSEF Attila *vallomása*, Erdélyi Helikon, 1930/1, 33–34.
- ⁵¹ Vö. TVERDOTA György, *A József Attila-i tiszta költészet = Eszmélet. In memoriam József Attila*, vál., szerk., összeáll. N. HORVÁTH Béla, Nap, 2004, 72–73.
- ⁵² TVERDOTA, *i. m.*, 71–75.
- ⁵³ Dsida Jenő levele Kacsó Sándornak. Dsida Jenő, *Séta egy csodálatos szigeten. Cikk, riportok, novellák és levelek*, Kriterion, Kolozsvár, 1992, 362–363.
- ⁵⁴ Lásd LÁNG Gusztáv, *Dsida Jenő élete és költészete = Dsida Jenő összegyűjtött versei*, Budapest, 2008. A kötet bevezető írása.
- ⁵⁵ JANCÓSÓ, *Érték, erkölcs, közösség, i. m.*
- ⁵⁶ JANCÓSÓ Béla: *Juhász Gyula, i. m.*, 14–16. Ua.: JANCÓSÓ, *Érték, erkölcs, közösség, i. m.*, 380–387.
- ⁵⁷ ÁDÁM Zsigmond, *József Attila (1905–1937)*, Erdélyi Fiatalok, 1937/4, 7.